

Kirkollinen kansanelämä

Sain kutsun tulla luennoimaan kirkollisesta kansanelämästä, jonka ilmenemismuotoja Hämeessä viime vuosisadalla selvitin väitöskirjassani. Tutkimukseni kohdistui ns. vanhaluterilaiseen yhtenäiskulttuuriin, jolla ymmärretään luterilaisen kirkon ja valtiovallan kiinteää yhteistyötä suomalaisten kasvattamiseksi kunnan kristityiksi. Yhtenäiskulttuuri oli voimissaan useiden sukupolvien ajan. Sukututkimukseen perehtynyt kuulijakuntani on asiakirjoja ja niiden monenlaisia merkintöjä lukiessaan joutunut keskelle kirkollista kansanelämää.

Aloitin esitykseni katsauksella luterilaisten seurakuntien varhaisempiin asiakirjoihin, sitten selvitän kirkon roolia yhteiskunnassa ja siinä tapahtuvia muutoksia 1800-luvulla. Päähuomion kohdistan kirkon merkitykseen a) kansanopetuksen, b) siveellisen ja c) sosiaalisen elämän valvojana sekä d) maallisen elämän päättyessä hautaan saattajana.

1. Katsaus seurakuntien arkistomateriaaliin

Sukututkimuksen harrastajien yhteinen havainto on, että käyttökelpoisin lähdeaineisto on ollut talletettuna seurakuntien arkistoissa, koska seurakuntien kaikki jäsenet on eri yhteyksissä merkitty luetteloihin. Kruununhallinnon piirissä tuotetut maakirjat, veroluettelot ja henkikirjat rajoittuvat pieneen osaan väestöstä. Tänä päivänä useimpien seurakuntien vanhin aineisto noin 1800-luvun puoliväliin saakka on maakunta-arkistoissa ja mikrofilmattu. Mikrofilmien saanti ja lukulaitteiden käyttö on tullut suhteellisen helpoksi. Seurakunnat ovat mikrofilmanneet niiden hallussa olevan aineiston ja hankkineet lukulaitteet myös tutkijoita varten kirkkoherranvirastoihin. Vielä 1960-luvulla etsiessäni väitöskirjaani varten tietoja matkustin kirkonarkistosta toiseen, koska silloin harvat seurakunnat olivat talletaneet ai-

neistoa Hämeenlinnan maakunta-arkistoon. Silloin käytin pelkästään alkuperäismateriaalia, jota ei juurikaan nykyisin enää anneta tutkijoiden käyttöön.

Suomessa on etuoikeus saada seurakuntien asiakirjojen välityksellä tietoja koko maan väestöstä jo 1600-luvulta lähtien (edellyttäen, etteivät arkistot ole tuhoutuneet). Turun 1600-luvun ruotsalaissyntyiset piispat, jotka olivat ideansa saaneet emämaasta Ruotsista, antoivat määräyksiä tiettyjen luetteloiden laadinnasta. Isak Rothovius (piispana 1627-52) antoi ohjeita historiakirjoista, jotka olivat luetteloita syntyneistä ja kastetuista, avioliittoon vihityistä sekä kuolleista ja haudatuista. Ei ole epäilystäkään, etteivätkö seurakuntien kirkkoherrat tehneet määräyksen saatuaan tällaisia luetteloita, jotka olivat tarpeellisia henkikirjoja laadittaessa henkiveron maksua varten vuodesta 1634 lähtien. Henkiveron maksuvelvollisia olivat 15-63 vuotiaat, joista vapautettiin vain köyhät ja sairaat. Koska ihmiset muistivat ikänsä väärin tahallaan tai ilman, ilmoittivat perhesuhteensa ja varansa todellisuudesta poikkeavasti, kirkkoherrojen piti olla henkikirjoituksessa läsnä erilaisine luetteloineen ja merkintöineen. Irralliset luettelot turmeltuivat ja hävisivät, niin että yhtäjaksoisia historiakirjoja on säilynyt vasta 1600-luvun jälkipuolelta eli piispa Johannes Gezeliuksen ajalta (1664-90). Tilikirjoja on joissakin seurakunnissa voinut säilyä 1600-luvun alkupuolelta. Niissä on luetteloita niistä haudatuista, joista on kannettu multaraha, ja myös sakotetuista, siis jossain määrin henkilöhistoriaa. Isä Gezeliuksen ajalta on peräisin rippikirjat eli varsinaiset kirkonkirjat, jotka perustuivat perheittäin ylläpidettyyn seurantaan. Tavallista oli alkuaikoina merkitä näihin kirjoihin vain ehtoolliselle päässeet ja käyvät aikuiset. Opetustyön seurantaa varten voitiin pitää erillisiä lasten kirjoja, jotka ovat usein kadoksissa. Näin ollen on vaikeata seurata

sellaisen varttuvan lapsen vaiheita, jonka nimi on kastettujen luettelossa, mutta ei ilmesty rippikirjaan eikä kuolleiden luetteloon. Hän on kaiketi muuttanut vanhempiensa kanssa toiseen seurakuntaan. Muuttaneiden luetteloa ei ole tallessa tai siihen on merkitty vain aikuisväki. Pääsääntöisesti eri luetteloiden avulla hahmottui vähitellen kokonaiskuva seurakunnan jäsenistä, ja väkilukukin voitiin summittaisesti laskea. Viralliset väkilukutaulukot erilaisine tilastoineen vaadittiin vuodesta 1749 lähtien. Monien seurakuntien vanhimmat asiakirjat ovat tuhoutuneet tulipaloissa tai levottomina aikoina. Esim. Espoon kirkkoherra paetessaan Ruotsiin ison vihan aikana vei mukanaan seurakunnan arkiston, joka on sillä tiellään.

2. Luterilaisen kirkon rooli yhteiskunnassa

Luterilaisen kirkon keskeinen rooli yhtenäiskulttuurin muodostuessa perustui uskonpuhdistuksen opetukseen kahdesta regimentistä, hengellisestä ja maallisesta vallasta, edellisestä Jumalan sanan opettajana ja jälkimmäisestä järjestyksen ylläpitäjänä. Esivallan tuli olla omassa tehtävässään kristillinen eli kuulainen Jumalan sanalle ja oikealle luterilaiselle opille, jota erityisesti korostettiin 1600-luvulla alkunsa saaneella ja pitkälle 1800-luvulle jatkuneella puhtasoppisuuden ajalla. Näin kehittyi kiinteä hallinnollinen ja kulttuurisyhteys kirkon ja yhteiskunnan kesken. Merkittävä yhtenäiskulttuurin väline oli 1686 julkaistu Kuninkaallinen kirkkolaki, joka voimassa vuoteen 1869. Papisto, erityisesti piispat hiippakunnissaan ja kirkkoherrat seurakunnissaan valvoivat opin puhtautta. Täydentävä asetus, vuonna 1726 julkaistu konventikkeliplakaatti eli kokouskielto esti maallikkojen pitämät hengelliset kokoukset ja siten luterilaisuudelle vieraiden opetusten leviämisen. Kokouskielto kumoutui uuden kirkkolain 1869 mukana. Kotiopetus ja kylärukoukset kylänvanhimman johdolla olivat sallittuja, mutta opetuksen antaja ei saanut itse selittää sanaa eikä sepittää rukouksia, vaan hänen tuli käyttää kirkon hyväksymiä kirjoja, vanhaa virsikirjaa, katekismusta ja vastaavaa.

Luterilaisuuden voitto katolilaisuudesta oli saavutettu 1500-luvun lopulla. Puhtasoppinen yhteiskunta oli ankaran suvaitsematon. Hallitsijat määräsivät asetuksilla karkotuksia vierasuskosille. 1600-luvun alusta lähtien pidettiin selvänä, että jokainen Ruotsin ja Suomen kansalainen oli

uskonnoltaan luterilainen. Uskonnon opettaminen oli ensisijaisen tärkeää. Turun piispat Gezeliukselta lähtien asettivat tavoitteeksi opetustyön avulla luterilaisen vakaumuksen juurruttamisen. Suomen saatua autonomian Venäjän vallan yhteydessä 1809 jatkui samanlainen katsomus: jokainen Suomen kansalainen oli luterilainen, jota koskivat kirkkolakiin ja piispojen ohjeisiin perustuvat säännökset ja tavat. (Viipurin läänin ortodoksien asema järjestettiin keisarin suojeluksessa erityisillä kirkkohallinnollisilla ja valtiollisilla säädöksillä.

Luterilaiset pitäjät olivat itsenäisiä hallintoyksiköitä, jotka päättivät asioistaan kirkkoherran johdolla kokoontuvassa pitäjänkokouksessa. Pitäjäsidonaisuus vallitsi. Oli käytävä omassa kirkossa ehtoollisella ja otettava palvelut omalta papilta, ellei erityisellä luvalla ollut toisin säädetty. Vuoteen 1910 oli voimassa ehtoollispakko. Virkatodistukseen oli tehtävä merkintä säännöllisestä ehtoollisella käynnistä, jota pidettiin eräänlaisena kansalaiskunnan mittana. Säännöllinen käynti edellytti ainakin kerran vuodessa tapahtuvaa ehtoolliselle menoa, jonka edellä oli aiheesta ilmoitettava rippikirjoituksessa. Kirkkoherra merkitsi rippikirjan perheaukeaman oikealle puolelle olevaan sarakkeeseen ehtoolliselle tulon päivämäärän. Rippikirjamerkinnöistä ilmenee, että suurin osa ehtoolliselle oikeutetuista kävi kerran vuodessa ja että useampikertaisten kävijäin määrä väheni 1800-luvun kuluessa. Ehtoolliselle pääsy edellytti tietyn opillisen perustan tuntemista, joka saavutettiin rippikoulussa ja voitiin tarpeen mukaan varmistaa ehtoolliskoulustelussa. Ehtoollisella käynnin yhteiskunnallinen merkitys ilmeni siinäkin, että sille pääsy voitiin estää. Tätä rangaistusta ei enää käytetty 1800-luvun jälkipuolella, sillä ehtoollisen hengellinen sisältö korostui tehostuneen opetuksen ansiosta. Sitä paitsi tuli suuremmaksi ongelmaksi se, että yhä useammat sivistyneistöistä ja kaupunkiväestöstä alkaen jäivät pois ehtoollispöydästä. Vuosisadan jälkipuolella ei voitu edellyttää jokavuotistakaan käyntiä. Maa-seutuväestö jatkoi syysriippiperinnettä, ja ehtoollispakon tultua kumotuksi jatkui rippikirjoitustapa vanhemman väen keskuudessa. Lienee pari vuotta siitä, kun Tammelan kirkon sakastissa tapasin ennen jumalanpalveluksen alkua erään vanhuksen ilmoittautumassa ehtoolliselle.

Matkalla ollessa oli saatava erityislupa käydä vieraassa kirkossa ehtoollisella. Jos kuolema kohtasi vieraissa, oli oikeustulla haudatuksi toisen seurakunnan kirkkomaahan. Valtiovalta toimi

omien lakiensa mukaan rankaisijana, ja oikeus saattoi tuomita kirkon häpeärangaistukseen, jalkapuuhan tai häpeäpenkille istumisen sekä julkipäin. Häpeärangaistukset kumottiin jo ennen uutta kirkkolakia, eikä niitä juurikaan käytetty oikeuslaitoksen, harvoin enää kirkonkaan rangaistuksena 1820-luvun jälkeen. Oikeus määräsi perinteisesti myös rikokseen tuomitun hautaustavan. Kuolemaantuomitus osaksi tuli häpeällinen hautaus kirkkomaan ulkopuolelle ilman hautausmenoja. Tämä hautaustapa poistettiin vuoden 1869 kirkkolaissa. Hiljainen hautaus jonnekin hautausmaan erityiseen osaan ilman kelloja ja hautasaattoja säilyi koko 1800-luvun ajan.

Kruunun ja kirkon yhteistoiminnan eräs muoto oli kruununkyyti, jonka nimismies järjesti tarvittaessa. Laiskoja lukijoita tuotiin kuulusteltavaksi ja muita niskureita, jotka eivät totelleet suosiolla kirkkoherran määräyksiä. Nimismiehissä oli eroja. Toiset noudattivat saamiaan pyyntöjä ja järjestivät kruununkyydin, toiset eivät välittäneet ainakaan ihan heti panna toimeksi.

3. Selkeitä merkkejä yhtenäiskulttuurin hajoamisesta

Väitöskirjassani käsittelin yhtenäiskulttuuria Länsi-Hämeessä kautta viime vuosisadan todetakseni toisaalta sen jatkuvuuden, mutta toisaalta monia ilmiötä, jotka näyttivät suuntaa hajaannukseen. Muutokset tapahtuivat verkkaisesti suomenkielissä maalaisyhteisöissä. Sitä vastoin kaupunkien ja teollisuusyhdyskuntien väki oli alttiimpaa uusille vaikutteille, ja sitä oli vaikeampi valvoa. Ruotsinkielisen yliopistonuorison keskuudessa levisivät vapaamieliset aatteet aina ateismiin asti jo 1800-luvun puolivälissä, kuten Mikko Juvan tutkimuksissa on osoitettu. Sivistyneistön etäännyminen kirkosta aiheutti pappispulan, koska vielä 1800-luvun alkupuolella enin osa papeista oli lähtöisin säätyläisväestöstä. Ennen pitkää pula korvautui talonpoikaisväestöstä nousseella, maalaishenkisellä, suomenmieliselä papiistolla. Herätysliikkeet, etenkin Pohjanmaan herännäisyys oli otollinen maaperä uuden pappispolven siittä nouta. Herännäismaallikot Paavo Ruotsalaisen johdolla uhmasivat pitäjäsäidonnaisuutta ja kokoontumiskieltoa. Kuuluisilla Kalajoen käräjillä jaettiin maallikoille sakkorangaistuksia ja papeille virasta pidätyksiä määrääjaksi. Pälkäneen-Sahalahden seudulla vaikutti 1700-luvulla alkanut

vakaasti kirkollinen Hämeen herätys, jossa oli mukana joitakin pappeja. Senkin piirissä uhmatitiin kokoontumiskieltoja ja jouduttiin oikeuden kanssa tekemisiin.

Kuntalaitoksen muodostuminen seurakuntahallinnon rinnalle 1860-luvulla oli alku pitäjänhallinnon jakautumiselle. Kunnan ja seurakunnan rajat ja jäsenet olivat täsmälleen samat, koska jokainen suomalainen kuului luterilaiseen kirkkoon, ja se hämmensi aluksi tehtäväkenttien eriytymistä. Alkuaikoina valittiin kunnallishallinnon johtoon pappeja, ja yleensäkin samat miehet olivat kunnan ja seurakunnan hallinnossa mukana. Oli vaikeata vetää rajaa niiden käsittelemien asioiden ja velvoitteiden välille. Esim. Tamme-lassa hautausmaata laajennettaessa 1890-luvun alussa kirkkoneuvosto siirsi tehtävän kuntakokoukselle, joka otti sen vastaan, mutta totesi olevansa väärä instanssi sitä käsittelemään.

Kunnallishallinnon perustamisen kanssa samaan aikaan julkaistiin kansakouluasetus ja siten luotiin kunnallinen kansakoulu, joka ei ollut kirkollisen hallinnon alainen, vaan kunta ja koulutoimen yllähallitus valvoi kansakouluja. Oppikoulut olivat olleet kiinteässä yhteydessä tuomiokapituleihin. Nekin siirrettiin Koulutoimen yllähallituksen alaisiksi. Kirkon ja koulun ero oli vastaista kehitystä ajatellen ratkaiseva. Alkuvaiheessa koulujen vakaa perusta ja uskonnonopetus säilyivät ennallaan.

Puhdasoppisuuden ajan kirkkolain korvasi pelkästään luterilaisen kirkon jäseniä varten hyväksytty kirkkolaki 1869, johon jo viitattiin ja joka ennakoii, että oli muitakin kuin luterilaisia. Ensimmäinen uskonnonvapauden sovellutus oli vuonna 1889 voimaan tullut eriuskolaislaki, joka salli eroamisen luterilaisesta kirkosta ehdolla, että asianomainen liittyi toiseen protestanttiseen kirkkoon tai rekisteröityyn uskonnolliseen yhdyskuntaan. Metodistit ja baptistit muodostivat lain perusteella omia seurakuntia, jotka suomenkieliselä maaseudulla olivat harvinaisia ja Tampereellakin baptisti- ja metodistiseurakunnat muodostettiin vasta 1900-luvun alussa. Uskonnonvapauslaki vuonna 1922 salli liittymisen myös siviilirekisteriin, joka oli perustettu joitakin vuosia aikaisemmin. Näin oli periaatteessa tunnustettu, että Suomen kansalainen voi olla ei-kristitty, jopa kieltäjä. Kirkossa toimittiin sen omien lakien ja säädösten mukaan, eikä valtiolta voinut puuttua sen sisäiseen elämään, ei määrätä kirkollisia rangaistuksia eikä hiljaista hautausta.

4. Kirkollisen kansanelämän muotoja

Kirkon vaikutus ulottui ihmiselämään kehdesta hautaan. Jumalan sana oli luterilaisen opin tulkitsema ohjenuora. Joka sunnuntaina oli pidettävä jumalanpalvelus, jonka keskeinen elementti oli yksi tai kaksi saarnaa (rippi-, katekismus-, ja ahtisaarnoja pidettiin) sekä erilaiset kuulutukset. Kirkko oli ainoa paikka, jossa saatiin kuulla, mitä esivallalla oli kansalaisilleen ilmoitettavaa. Siellä tiedotettiin lisäksi paikalliset uutiset. Suomenkielisiä sanomalehtiä alkoi ilmestyä 1840-luvulla, mutta ani harvaan kotiin maaseudulla niitä tilattiin. Hidas postinkulku jo asetti rajoituksia, niin että uutiset olivat vanhoja. Sanomalehtien merkitys uutiskanavina säilyi kautta 1800-luvun toisarvoisena.

Useammissa kirkkoissa Hämeessä oli penkkijärjestys, josta ei enää pidetty välttämättä kiinni 1800-luvulla. Kuitenkin järjestyksen tarve miellettiin entistä tärkeämpänä, ja tuomiokapitulin ohjeiden mukaan valvottiin kansan käyttäytymistä jumalanpalveluksen eri kohdissa, milloin polvistuttiin, milloin noustiin seisomaan. Perinteinen tapa oli nousta seisomaan, kun luettiin Jumalan sanaa ja hallitsijan käskyjä. Hallitsijan (kuningas, keisari) kunnioitus syöpyi syvälle suomalaisten mieliin, mikä tuotti epävarmuutta sortokausina. Puhdasoppinen kirkko oli ennen kaikkea opettava kirkko, se oli siveellistä elämää valvova ja kovaosaisista huolta kantava kirkko.

a) Kirkon opetustyö

Kaste liitti seurakuntaan ja oli ensimmäinen vaihe opetuslapsen tiellä. Kummit toimivat aluksi lapsen puolesta. Kastekaavan mukaan he lupasivat luopua perkeleestä ja elää Jumalan lapsena. Vanha kirkkolaki määräsi kasteelle vietäväksi viimeistään 8. päivänä syntymän jälkeen, mutta kasteluettelosta ilmenee, että oli tapana viedä lapsi kauempaakin pappilaan tai kirkkoon syntymän jälkeen seuraavana tai sitä seuraavana päivänä. Jos lapsi näytti heikolta, oli hätäkaste mahdollinen, jonka lapsen jäädessä eloon pappi vahvisti. Hätäkasteen sai toimittaa vakaana kristittyä tunnettu henkilö, joka tunsu hätäkasteen kaavan virsikirjasta. Kasten jälkeen lasta voitiin kutsua nimellä ja merkitä se kirjaan. Kuollessa syntyneet ja kastamattomat merkittiin luetteloon vailla nimeä, ja heidät kätkettiin hautausmaalle vähin menoin. Kotikasteet ja kastepäivän lykkääminen

olivat säätyläisperheissä tavallisia, ja tapa levisi 1800-luvun lopulla muuallekin.

Kummeilla oli tärkeä osa paitsi lapsen puolesta puhujana kastetoimituksessa myös äidin edustajana, kun hän oli saastainen 40 päivän ajan, jonka jälkeen kirkkoonottoseremonian eli kirkottamisen tapahduttua hän voi vapaasti seurustella toisten kanssa kodin ulkopuolella. Kummien lukumäärä ilmaisi aika hyvin säädyn: säätyläisten lapsilla saattoi olla kymmenkunta kummia, maaseudun ratsutilallisten ja varakkaiden talollisten lapsilla oli 5-7 kummia, torpparin ja palkollisen lapsella 2-3 kummia. Sylikummit valittiin yhteiskunnallisesti samalta tai mieluummin hiukan ylemmältä tasolta, torppari ja palvelija valitsi talollisen, talollinen ratsutilallisen tai hiukan varakkaamman talollisen. Lisäkummeiksi kutsuttiin nuori talon tyttö tai poika, tietysti konfirmoituja. Kummin vastuu oli sekä taloudellinen että hengellinen. Yleinen käsitys on ollut, että kummi on ensi sijaisesti vastuussa, jos vanhemmille tapahtuisi onnettomuus. Kummin vastuu kristillisen opetuksen antajana tunnustettiin. Ei ollut harvinaista, että kummien joukossa oli ruustinna, lukkari, joskus itse rovasti. Kylät olivat kiinteitä yhteisöjä, joista tavallisemmin kummit valittiin. Kummios oli todella arvostettu luottamustehtävä. Kasteen toimittaja hyväksyessään kummit antoi tavallaan valtakirjan vastuulliseen tehtävään. Vielä 1800-luvun alkupuolella voitiin kummeja kuulustella kristinopin ja sisäluvun taidossa.

Varsinaiset kirkonkirjat syntyivät kontrolloimaan perheittäin kristinuskon taitamista ja ehtoollisella käyntiä. Rippikirjan perheaukeaman vasemmalla puolella on sarakkeita opetuksen kontrolloimiseksi. Sarakkeiden otsikkoina on tavaus, sisäluku, vähäkatekismuksen eri luvut ja selitykset, Athanasiuksen uskontunnustus, huoneentaulu. Lasten opetuksen tavoitteet oli määritelty vuonna 1807 Turun tuomiokapitulissa: jokaisen oli osattava ennen 12. ikävuottaan lukea sisältä ja ulkoa Lutherin Vähä katekismuksen. Alkuopetuksen antajina olivat vanhemmat avainasemassa. Heidän tuli opettaa lapselle aamu- iltaja ruokarukoukset sekä tavauksen ja lukemisen alkeet. Lapset tuli vuosittain viedä 6. ikävuodesta lähtien lukukinkereille kuulusteltaviksi. Valitukset vanhempien kyvyttömyydestä opettaa lapsiaan olivat toistuvia. Heidän avukseen kutsuttiin apujoukot: kummit, kylän hyvät lukijat, lukkari tai erityinen koulumestari. Näin syntyi kylä-, sunnuntai- ja lukkarikouluja, millä nimellä niitä milloinkin kutsuttiin. Kiertokoululaitos sai järjesty-

neet muodot yleensä vasta 1860-luvulla ja liittyi kiinteästi kunnallisen kansakoulun varhaishistoriaan. Cygnaeuksen luoma nelivuotinen kansakoulu oli niin vaativa, että se edellytti säännöllisen alkeisopetuksen, jonka seurakunnat kiertokouluksaan antoivat maaseudulla ja löysivät näin väylän myös oman rippikoulun tason kohottamiseksi. Esim. Tammelan kirkkoherra Granfelt teki kiertokoulusta oppivelvollisuuskoulun, jota käymätön ei päässyt rippikouluun. Tavallista oli, että seurakunta toimi kiertokoulujen organisoijana ja kunta kustannusten maksajana. Pääsääntöisesti kiertokoululaitos säilyi oppivelvollisuuslain voimaantuloon 1923, jopa sen ylikin. Kaupungeissa oli jo ennen kansakoulun aikaa tehdaskouluja, porvariston ylläpitämiä sunnuntaikouluja, ja Tampereen seudulla syntyivät Ahlmanin koulut. Kansakoulujen alkeisopetusta annettiin kaupungin tai yksityisten ylläpitämässä pikkulastenkouluissa.

Rippikoulu oli kaikkien käytävä saavuttaakseen kansalaiskelpoisuuden, josta oli aikaisemmin puhe. Rippikoulu syntyi 1700-luvun jälkipuolella tarpeesta antaa opetusta ensi kerran ehtoolliselle pyrkiville ja sai järjestyneet muodot 1800-luvun alussa. Ehtoolliselle hyväksyminen oli tärkeä sosiaalinen, koko seurakuntaa koskeva ratkaisu. Julkisesti toimitettavasta konfirmaatiosta tuli kuulusteluineen yksilöllinen näytös saavutetuista taidoista. Konfirmaatio oli joka seurakunnassa käytössä viime vuosisadan alussa. Seurakunnissa on tallessa 1800-luvun alkuvuosikymmeniltä lähtien rippikoululaisten luetteloja, joihin on yksityiskohtaisesti merkitty heidän taitonsa ja koulun kesto, koska monet eivät selvinneet siitä vuodesta, eräiltä meni kolmekin vuotta. Lahjakkaat nuoret saivat tunnustuspalkinnoksi Raamatun tai Uuden testamentin tai jonkin muun kirjan. Konfirmoitu aikuinen väki joutui tekemään lukusilla tiliä tiedon säilymisestä.

Vielä 1800-luvun alussa Raamattu oli jokseenkin harvinainen kirja kodeissa. Virsikirja ja katekismus olivat huomattavasti yleisemmät. Tunnetuimmat katekismukset olivat ruotsalaisten piispojen Olof Svebiliuksen ja Möllerin laatimat. Svebiliuksen katekismus vastasi Turun hiippakunnan johdon mielestä parhaiten Lutherin opetusta, ja tämä katekismus olikin useissa Hämeen seurakunnissa käytössä. Herätysliikkeissä, myös Hämeen herätyksen piirissä painotettiin henkilökohtaista uskoa, ja Möllerin katekismuksen katsottiin paremmin vastaavan tätä vakaumusta. Katekismukset kertoivat omalla tavallaan seurakuntien hengellisestä pohjasta. Lukutaidon pa-

rantueessa lisääntyi tarve levittää kirjoja, että kodeissa olisi säilynyt opittu taito. Raamatun ja erityisesti Uuden testamentin levitystyöllä 1800-luvun alkupuolella pyrittiin tekemään siitä joka kodin kirja. Hämeenlinnassa toimi Suomen Piippiaseuran jakeluvälikirjasto. Merkittävää on, että puhasoppisessa Hämeessä levisivät aika paljon anglosaksista alkuperää olevat hartauskirjat ja saksalaisten mystikkojen teokset. Kirjojen levinneisyyttä voi seurata 1800-luvun alkupuolella ja hiukan myöhemminkin peruluettelosta, joihin vainajien omaisuus yksityiskohtaisesti merkittiin, kirjat nimeltä mainiten. Peruluettelot ovat kiintoisaa materiaalia. Oikeuden pöytäkirjoista voi löytää yhtä ja toista muutenkin kiintoisaa materiaalia suvun vaiheista.

b) Siveellisen elämän kontrolli

Kirkon hoidossa oli kautta 1800-luvun maan virallinen väestörekisteri. Kirkonkirjaan merkittiin kaikki seurakunnan jäsenten kansalaiskuntaa koskevat huomiot, myös rikkomukset ja saadut rangaistukset. Lisäksi kirkonarkistossa on erillisiä kurinpitoluetteloita. Väestökontrolli oli varsin kattava niin kauan, kuin ihmiset pysyivät alallaan, mutta toisinaan taloudelliset olosuhteet sotkivat selvät kuviot. Esim. Hämeen pitäjissä oli 1840-luvulla voimakas väestönkasvu ja sen tuoma liikkaväestö ja köyhyys. Oli etsittävä toimeentuloa muualta kuin kotikylästä ja -pitäjästä. Teollisuuslaitosten perustaminen loi työtilaisuuksia ja muuttovirtauksia. Virallisesti muutto tapahtui ottamalla muuttokirja ja viemällä se kirkkoherralle, jonka seurakunnasta työpaikka avautui. Elinkeinopakon vallitessa vuoteen 1879 jokaisella piti olla isäntä, ellei hän itse ollut omistaja. Muuten hänet tulkittiin irtolaiseksi, joka oli otettava kiinni.

Muuttotodistukseen merkittiin ehtoollisella käynti, joka edellytti siis rippikoulunkäyntiä, ja sen hetkinen lukutaidon tila, jonka selvittämiseksi muuttoaikeissa olevaa voitiin kuulustella, sekä mahdolliset rangaistukset. Kirkkoherra voi alistaa muuttotodistuksen pitäjänkokoukselle, jolla oli oikeus päätöksellään kieltäytyä ottamasta rangaistuksen saanutta ja heikotaitoista muuttajaa, vaikka hänellä oli tiedossaan työtilaisuus. Muuttoliikkeen valvonnassa näytteli omaa osuuttaan myös sosiaalinen tekijä, josta myöhemmin enemmän.

Jos työvoiman tarvetta oli paljon esim. alkavassa tai laajentuvassa teollisuusyrityksessä, saattoi

syntyä hankausta patruunan ja kirkkoherran välillä. Tammelassa syntyi kitkaa, kun Forssa Oy:n johtaja Wahren otti väkeä vaatimatta muuttokirjaa tai pidättämällä sen itsellään. Monissa tehdasyhteisöissä oli oma tehdasseurakunta ja pappi, joka vastasi jäsenistään. Kuitenkin se oli alisteinen emäpitäjälle, jonka kirkkoherra oli ylinnä vastuussa.

Talollisväestö pysyi yleensä paikallaan, ja näin perhe-elämän kontrolli oli mahdollinen avioliiton alusta lähtien. Avioliittoon vihittyjen kirja sisälsi seuraavat tiedot: Aika ja paikka, vihkiä, vihittyjen nimet ja kotipaikka, oliko avioliitto ensimmäinen vai toinen tai ehkä vieläkin useampi. Lisäksi voi olla maininta, oliko morsian vihitty juhla-asussa vai ilman. Juhla-asussa vihkiminen ositti neitsyyttä, ja juhla-asun väärinkäytöstä voitiin antaa sakko. Vihkiminen ilman juhla-asua ei välttämättä todistanut neitsyyden menetyksestä, vaan varattomuus esti juhla-asun hankinnan ja häiden järjestämisen. Useimmissa tapauksissa vihityt olivat samasta, enintään naapuripitäjästä puhemiehen välittämiä. Kirkollinen vihkiminen pakollisena instituutiona sisältyi yleiseen lakiin 1734, mutta kirkko oli keskiajalta lähtien halunnut siunata avioliiton. Perhettä perustettaessa oli kihlaus perinteisesti merkittävin tapahtuma, koska sen yhteydessä vaihdettiin omaisuutta todistajien läsnäollessa. Avioliitto julkisine kihlauksineen onkin aina mielletty yhteiskunnallisesti merkittäväksi instituutioksi. Kihlauksen purkaminen oli tehtävä lain mukaan tuomiokapitulin ja kihlakunnan oikeuden päätöksellä. Kun kihlaus yhdisti miehen ja naisen, oli lähellä ajattelu, että vihkiminen oli muodollisuus, jota voitiin siirtää ja aloittaa yhteiselämä kihlauksesta, etenkin kun avioliitto edellytti rippikoulun käyntiä ja lukutaitoa. Papiston asiana oli valvoa, että kihlapari, myös susipari, tuli vihille. Avioeron saaminen oli pitkä prosessi. Vain kuolema erottaa, oli pääperiaate. Mies voi puolen vuoden suruajan jälkeen solmia uuden avioliiton, nainen vuoden kuluttua. Avioeron perustaksi kelpasi puolison parantumaton mielisairaus ja katoaminen esim. sodassa. Uskottomuus oli tulkinnanvarainen syy, varsinkin miehen ollessa kysymyksessä. Aviopari kävi monen sovitteluinstanssin kautta tuomiokapitulin nuhtelua myöten. Avioliiton julkisuudesta seurasi häiden julkisuus ja kuokkavierasperinne, jota oli vaikea karsia. Keinona oli mm, että häät piti järjestää arkena ja kuokkavieraita sakotettiin.

Yhtenäiskulttuuri edellytti, että vanhemmat valvoivat lasten elämää, isäntäväki palkollisia.

Nuorten yöjuoksuja koetettiin estää ja rajoittaa. Sakkoja määrättiin salavuoteudesta ja ennenaikaisesta yhteenmenosta. Äpärälapsen synnyttäneen äidin kirkkoonotto oli julkinen rangaistus ja synninpäästö. Lapsen tunnustaneet isät saattoivat joutua yhteiskuntapalveluun. On helppoa päätellä valvonnan vaikeutuneen tehdasyhteisöissä, joiden esimerkki helposti levisi maaseudulle. Pelko palvelusväen menettämisestä teollisuudelle 1800-luvun jälkipuolella jarrutti isäntäväen valvontaa.

Kylänvanhimmat ja kirkkoraadin jäsenet olivat velvollisia antamaan ilmi kylissään tapahtuneet siveellisen elämän loukkaukset, aviopuolisot, jotka elivät riidassa, vanhemmat, jotka laiminlöivät kristillisen opetuksen antamisen. Tehtävä oli vaikea ja vastuullinen. Ensimmäinen rankaisuvaihe, kun ilmianto oli tehty, oli kirkkoherran nuhtelu kahden kesken, sitten kutsu julkisesti nuhdeltavaksi kirkkoneuvoston eteen. Jos entinen meno jatkui ja piispa oli tulossa tarkastukselle, aviopari tai jompikumpi, jossa oli syy, kutsuttiin piispan eteen tai lähetettiin Turkuun tuomiokapitulin eteen ja vihdoin oikeuden eteen, ja silloin oltiinkin jo ratkomassa avioeroa. Kruununkyyti tarjoutui avuksi, ellei riiteleviä muuten saatu liikkeelle. Lasten ja palkollisten opetuksen laiminlyönnistä annettiin sakkoja.

Yhtenäiskulttuurin hajotessa yhteiskunnan ja kirkon lainsäädännön ansiosta käytäntö muuttui, mutta esim. riitaisia aviopuolisoita soviteltiin edelleen kirkon toimesta, mutta kruununkyydin loppuminen vaikeutti niskureiden taivutusta.

c) Sosiaalinen huoltotyö

Luterilainen perusnäkemys oli, että ihmisen tuli vanhetessaan ja raihaantuessaan saada hoitoa kodissaan. Lapset olivat velvollisia hoitamaan vanhempiaan. Oli yksinäisiä ja köyhiä, joilla ei ollut huoltajia ja jotka eivät tulleet yksin toimeen. Köyhäinhoidon järjestäminen oli seurakunnan velvollisuus. Maalaispitäjissä ei juurikaan ollut ennen 1800-luvun jälkipuolta hoitolaitoksia, vaan köyhät olivat sijoitettuna ruotuihin. Ruotu koostui 4-5 talosta, ja sen vastuulla oli huolenpito vanhuksesta tai sairaasta, jolla ei ollut huoltajaa. Seurakunnalla oli perinteisesti vaivaiskassa, johon koottiin varoja kolehdeilla ja perunkirjoituksen yhteydessä perittiin vaivaisprosentti. Kassasta voitiin jakaa avustusta niille varattomille, jotka elivät omassa mökissään. Varoja tarvittiin orpolapsien huoltoon, joka tavallisesti uskottiin vähiten pyytävälle perheelle. Vaikeasti sairastunut

henkilö kustannettiin vaivauskassan varoilla Hämeenlinnan lääninsairaalaan tai Seilin mielisairaalaan. Vaivashoidon perusajatus oli, ettei kenenkään tarvitsisi kerjätä. Kerjäämästä tavattu voitiin palauttaa kruununkyydillä kotikyläänsä. Vaikeina vuosina järjestettiin hätäaputoita, ja kun nälkä ja kurjuus kasvoi, vielä 1860-luvun vaikeina vuosina annettiin Hämeen pitäjissä pääasiassa lapsille ja vanhuksille kerjuulupia. Nälkämailta tuli kerjäläisiä. Köyhäinhoito siirrettiin kunnallishallinnon piiriin 1860-luvulla ja siten yhteiskunnan valvontaan.

Muuttoliikkeen valvonta sisälsi köyhäinhoidollisen elementin. Sosiaalisesti epäilyttävissä tapauksissa sai pitäjänkokous ratkaista, saivatko muuttoaikeissa olevat tulla pitäjään. Jos muuttaja oli yli 50-vuotias, tai hänellä oli suuri perhe ja alaikäisiä lapsia, oli pelko, että henkilö itse tai hänen kuollessaan mahdollisesti lapset joutuisivat ehkä piankin vaivashoidon niskoille. Sosiaalisista syistä muuttamasta estetty voi vedota kuvernööriin ja saada sitä kautta muutoksen, jos kerran oli työpaikka.

d) Elämän päättyminen ja hautaan saattaminen

Ihmisen elämänsaari, oli se lyhyt tai pitkä, heijastui voimakkaasti kuolinmenoihin ja hautaukseen. Kuoleman vierailtua useimmiten kuolevan omassa kodissa seurasi arkkuunpano ja valvojaiset, jotka olivat jäänteinä vuosisatojen takaa, joskin viime vuosisadalla vaatimattomina entisiin verrattuina. Valvomalla vainajan luona todettiin, että paareilla tai arkussa lepäävä oli kuollut, koska aina ei ollut helppoa se todeta. Vainajan omaiset ilmoittivat kuolinsyyn, joka on merkitty kuoluiden ja haudattujen luetteloon. Vanhuudenheikkous saattoi olla alle 60-vuotiaillakin kuolinsyynä. Vielä 1800-luvun puolivälissä olivat lääkäripiirit suuria. Vasta kunnanlääkärien lisääntyvä palkkaaminen 1800-luvun lopulta lähtien täsmensi kuolinsyiden ilmoittamista.

Joissakin seurakunnissa säilyi pitkään tapa ilmaista sanomakellojen soitolla, oliko vainaja säätyläinen, talollinen tai alempi. Kellot soitettiin päivän tiettyinä hetkinä eri säädyille. Perinteistä oli sunnuntaiaamuna saattaa vainaja kirkolle ja hautaan. Suuri saattoväki ja vastakellot, joiden soitto aloitettiin saaton saavuttua tiettyyn kohtaan, ilmaisivat vainajan arvokkuuden. Sen verran perinnettä on säilynyt, että monet haluavat ajattaa ruumisauton vainajan kodin kautta kirkon kella-

riin. Hautaukseen liittyvät kellonsoitot, parivaate, kantoliinat ja vaunut sekä laulu ja mahdollinen surumusiikki olivat erikseen hinnoiteltuja, joten ne kaikki saadakseen tarvittiin rahaa. Oli hautausia, joista ne kaikki puuttuivat. Ruumissaarna, jossa kirkkoherra esitteli vainajan elämäkerran, kuului vain korkea-arvoiselle. Vielä 1880-luvulla hyväksytyssä käsikirjassa mainittiin ruumissaarna.

Vainajan yhteiskunnallinen asema vaikutti hautasijan valintaan. Kirkkoon hautaaminen oli 1800-luvulla jo harvinaista, koska se oli rajoitettu vartavasten rakennettuun hautaholviin. Kirkkoon hautaaminen kiellettiin asetuksella 1822.

Haudausmaallekin ulottui varallisuuden ja yhteiskuntakelpoisuuden säätämä järjestys. Monissa Hämeen seurakunnissa hautausmaa oli jaettu eri-arvoisiin osastoihin, joihin hautaamisesta perittiin erisuuruinen multaraha. Erityisalueita oli kastamattomille lapsille, rikoksista tuomituille, itsemurhaajille, joille toimitettiin hiljainen hautaus ilman kelloja ja hautasaattoa. Köyhille ja vaivashoidokeille oli vielä tälläkin vuosisadalla rivi-hauta-alue, joka jäi yleensä hoitamatta. Viimeksi on ollut kirkosta eronneille erityisalueita, mitkä nykyisin on kielletty. Kirkosta eronneille, vierasuskosille ja vieraan seurakunnan jäsenille voi määrätä korkeamman hautamaksun, ei muuta.

Yhteenveto

Olen luennossani esitellyt lyhyesti kirkollista kansanelämää, joka vielä viime vuosisadan alkupuolella jatkui joksikin rikkomattomana yhteinäiskulttuurina, mutta ei enää vuosisadan viimeisinä vuosikymmeninä. Lainsäädännön muutokset olivat oleellisesti erottaneet kirkon ja yhteiskunnan kunnallishallinnon perustamisen myötä, sekä ulottuneet opetuslaitokseen ja oikeuskäytäntöön. Kuitenkin kirkollisen kansanelämän voi todeta jatkuneen sikäli, että perinteet elivät kansan syvien rivien piirissä maaseudulla ja myös maalta kaupunkiin muuttaneiden ensi polven väen keskuudessa. Luterilainen kirkko säilytti valta-asemansa, ja sen ote suomalaisiin oli niin vankka, että uskonnonvapauslain 1922 jälkeenkin ani harvat erosivat siitä alkuvuosina. □